

Juhász József

A SZOCIALISTA FÖDERÁCIÓKTÓL AZ ÚJ NEMZETÁLLAMOKIG

Van a kelet-közép-európai eszmék és ideológiák történetének egy olyan vonulata, a 19. század közepétől egy évszázadon át rendre felbukkanó, államszervezeti javaslatok sokaságát produkáló föderalista eszmevilág, amely magát a nemzetállami kizárólagosság és az azzal gyakran együttjáró etnikai tisztogatások alternatívájaként tételezte. Sőt voltak gyakorlati próbálkozások is az effajta államszerveződések életre keltésére, mint pl. a szocialista szövetségi államok létrehozása, vagy éppen a Balkán-föderáció kísérlete (1942–48). Mégis azt láthatjuk, hogy térségünkben a föderalizmus sohasem tudott a nemzetállamiság valódi, tartós alternatívájává válni. Így volt ez a rendszerváltás után is, amikor a felbomló soknemzetiségű formációk helyén az új kisállami rendszerben többnyire nacionalista-autokrata rezsimek jöttek létre, amelyek gyakran az új nemzetállamok létrehozásának szerves módszereként alkalmazták az etnikai tisztogatás mechanizmusait. Jelen írásban azt szeretnénk felvázolni, hogy miért nem érvényesült ezúttal sem a föderális alternatíva? Miért nem sikerült megújítani, a rendszerváltás utáni időkre „átmenteni” a szovjet, jugoszláv és csehszlovák föderációkat?

Szocializmus és föderalizmus

Mondhatnánk persze, hogy az államszocializmus társadalmi rendszerének általános összeomlása magától értetődő módon maga alá temette a szocialista korszak föderációs államszervezeti formáit. Ezzel a véleményemmel részben magam is egyetértek. De azért a helyzet nem ennyire egyszerű, mert az államszövetségi keretek felbomlása legfeljebb csak utólag, a mából visszanézve tűnhet teljesen evidensnek. Az 1990-es évek elején egy ideig fennállt a demokratikus megújulás lehetősége, mert a három

föderáció rendelkezett bizonyos kedvező potenciállal, néhány „használható kiindulóponttal”. Államszerkezetük formailag, államjogi értelemben megfelelt a föderációk általános jellemzőinek, sőt egyes szempontokból többet is nyújtottak tagállamaiknak, mint a nyugati szövetségi rendszerek. Mivel a rendszer egyik elméleti alapja a bolsevik forradalomban meghirdetett nemzeti önrendelkezési jog volt, a szocialista föderációk tagköztársaságai rendelkeztek a kilépés deklaratív jogával, emellett a nyugati föderációk tagállamainál jobban beépültek a szövetségi végrehajtó hatalomba. Persze egy dolog az elmélet és más a gyakorlat. Annak idején az állami kompetenciák szétszétválásakor túlpreferálták a szövetségi szintet, azon belül pedig a végrehajtó hatalmat, ezért a rendszer meglehetősen centralizáltra sikeredett. Tovább erősítette a centralizmust, hogy a szovjet és a jugoszláv föderációk háborúk során keletkeztek, egyfajta pragmatikus katonai szövetségként, s (különösen a szovjet esetben) nem valamilyen előre és részletesen kidolgozott elméleti konstrukció valóra váltásának szándékával. És nem is a hatalom alulról fölfelé történő koncentrációja révén alakultak ki (ahogy a szovjethatalom előzetes ideológiája feltételezte), hanem éppen fordítva, felülről vezérelve. Még fontosabb, hogy a centralizált, egypárti politikai rendszer miatt (amely politikai rendszer a hatalommegosztást nemcsak gyakorlatilag utasította el, hanem elméletileg is, a rousseau-i államfelfogásra és a munkásosztály egységének, nemzeti választóvonalakon átívelő szolidaritásának eszméjére támaszkodva) még azok a föderációs lehetőségek sem érvényesülhettek, amelyek államjogilag adottak voltak.

Végeredményben ezek a rendszerek olyan bürokratikus föderációknak bizonyultak, amelyekben a föderalizmus tényleges gyakorlata alig érvényesülhetett, illetve csupán egyfajta korlátozott, bürokratikus alkumechanizmusként az elitek szintjén. A hatalmat ugyanis monopolisztikus módon egyetlen párt gyakorolta, másfelől ennek a centralizált (bár mindig többnemzetiségű!) egypártnak a szervezeti felépítése nem követte az állami szféra föderális formáját. Ezért a gyakorlatban a föderalizmus csupán bizonyos periódusokban és akkor is csak részlegesen érvényesülhetett. Ilyen periódusnak számított a „korenizacija” időszaka az 1920-as évek Szovjetuniójában (vagyis a tagállami intézmények kiépítésének és a helyi-nemzetiségi káderek preferálásának az évei), később a párt működésére is kiható reformperiódusok, legvégül pedig az egypártrendszer fel-

lazulásának időszaka. A második eset elsősorban az 1960–80-as évek Jugoszláviáját jellemezte (de a legtöbb, amit a pluralista átalakulás nélküli decentralizáció elérhetett, az volt, hogy az eredeti központosított diktatúrát policentrikus autokráciává lazította, amelyben a párt központ testületei egyfajta érdekegyeztető fórumként is szolgáltak), a harmadik eset pedig, az egypártrendszer fellazulása, mindhárom ország vonatkozásában az utolsó néhány esztendőre volt jellemző – de ez valójában már a felbomlás periódusa volt.

Egészében véve a szocialista föderációk csupán ornamentikaként szolgáltak egy centralizált-autoriter államrenden, s funkciójuk alapvetően legitimációs és propagandisztikus jellegű volt. Egyfajta birodalmi integrációt valósítottak meg, amivel sokat ártottak magának a föderalizmus-eszmének is, sokak szemében pedig egyenesen diszkreditálták ezt a típusú berendezkedést (az effajta negatív konnotációknak is volt szerepük abban, hogy az 1990-es évek elején a demokratikus föderáció sem tudott a nacionalista fragmentálódás alternatívájává válni). S ez a birodalmias integráció természetesen kiváltotta a kisebb népek emancipációs törekvéseit. Éppen az volt a felbomlás egyik alapvető oka, hogy a három államban a nemzetek és etnikumok nem egyszerűen egymással vagy egymás mellett éltek, hanem egymással hierarchikus kapcsolatrendszerben álltak, ha az alá- és fölérendeltség mértékét tekintve nem is, de a jellegét tekintve gyakran ahhoz hasonlóan, ahogyan egykor a térség régi soknemzetiségű monarchiáiban. Ezért a rendszerváltásnak a nemzeti emancipáció lett az egyik vezéreszméje (mint ahogy a térség egész modernkori történetét a nemzeti modernizációs és függetlenségi törekvések mozgatták a leginkább), s ez a vezéreszme eleve szemben állt a mérsékelt államjogi programokkal, a régi közös állam pusztá reformálgatásával. Néhány esetben előfordult, hogy a régi államkeretek megőrzése összhangban állt volna az adott közösség alapvető nemzeti céljaival (pl. a szerbség számára nemzetük állami egységének a megmaradását ígérte), többnyire azonban más volt a helyzet. A kor sok szereplője demokratikus értelemben kevésnek tartott egy egyszerű államjogi átszervezést, eurointegrációs szempontból pedig eleve feleslegesnek látott egy közbülső (a nemzeti köztársaság és az eurointegrációs centrum között elhelyezkedő) föderációs szintet. Végeredményben azt láthattuk, hogy az egyes tagállamok gazdasági helyzete, nemzetközi perspektívái, szociális és kulturális karaktere

eltérőek voltak, ezért a gazdasági reformról, a politikai rendszerváltásról és a poszt-bipoláris világrendbe való beilleszkedésről különböző, sőt sokszor ellentétes stratégiákat fogalmaztak meg (amelyeket aztán Jugoszláviában fegyveresen is „végig” akartak harcolni). A globalizáció korának kihívásaira ezekben az országokban is (hasonlóan a világ sok más régiójához) gyakran nacionalista válaszokat adtak. Az elitjeiknek pedig nem voltak már közös, integratív politikai eszméik, hanem éppen ellenkezőleg: a politikai és a gazdasági hatalom újrafelosztásáért vívott harcok során az etnikai mobilizációval kerestek maguknak új legitimációt és új tömegbázist. Ezeket az érdekeket nem tudták ellensúlyozni azok a tényezők és törekvések sem (a közös gazdasági térség előnyei, a vegyeslakosságú területek sorsa, alkalmazkodás bizonyos nemzetközi elvárásokhoz), amelyek egy demokratikus államközösség megőrzése mellett szóltak, akár föderatív, akár konföderatív szerkezetben (mint a Független Államok Közösségének példája mutatja, még a leglazább, konföderatívnak is csak nagy jóindulattal nevezhető kereteket sem sikerült valódi tartalommal megtölteni).

A felbomlás nem volt tehát meglepetés, mégsem mondhatjuk, hogy a szocialista föderációk története pusztán negatívumból állna. Kialakítottak bizonyos valóságos gazdasági-munkamegosztási kötőszöveteket (amelyek átvágása később sok problémát okozott), létrehozásukkal enyhültek az adott országban addig felhalmozódott nemzeti és etnikai konfliktusok, kisebb és megkésett nemzetfejlődésű népeik számára pedig betöltötték egyfajta „inkubátori” funkciót. A föderációs lehetőségek, bármennyire korlátozottak voltak is, megerősítették ezen népek identitását, értelmiségi elitjét, s létrehozták önállóságuk nemzetközileg elismerhető politikai alanyát, a saját tagállamot. Ahogy R. Suny a szovjet nemzetiségpolitika apropóján megjegyezte: „a szovjet pseudo-föderáció ... megfosztotta a nemzetiségeket a politikai szuverenitásuktól, közben pedig garantálta a területi identitásukat, az anyanyelvi oktatást és a kulturális intézményeket, s a nemzetiségi káderek hatalmi pozícióba jutását is elősegítette.”¹ Emellett a szocialista föderációk léte hozzájárult ahhoz, hogy a föderalizmus bekerült a nemzeti-etnikai konfliktusok lehetséges megoldásai, a

¹ R. Suny: *Szocializmus és etnikai konfliktusok a Kaukázusontúlon*. Poszt-Szovjet Füzetek 10., 29. o. (Magyar Ruszisztikai Intézet, 1993.)

nemzeti önrendelkezés eszméje pedig a modern nemzetközi kapcsolatok alapelvei közé.

A három szocialista szövetségi állam felbomlása szervesen összefüggött társadalmi rendszerük összeomlásával. Nem „általában” a szocializmus és a föderalizmus összeférhetetlensége miatt persze; jellemző, hogy a szocialista föderációk felbomlásával a nemzetiségi konfliktusok (legalábbis rövidtávon) inkább eszkalálódtak, mintsem megoldódtak volna. De kétségtelen, hogy a politikai demokrácia hiánya és a bürokratikus tervgazdaság válsága súlyos dezintegráló tényezőnek bizonyultak, csakúgy mint a gazdasági javak és terhek elosztása körüli inter-regionális viták. Bomlasztó tényezőnek bizonyult a bipoláris világrend felbomlása is. Ezzel teremtdött meg a határváltozásoknak és a nagyhatalmi befolyási övezetek újra-felosztásának a lehetősége, s a Nyugat egy idő után már nyíltan törekedett azoknak a rendszereknek a felszámolására, amelyeket (például a Milosevics-kormányzatot Kis-Jugoszláviában) Európa „utolsó bolsevik rezsimjeinek” tartott. Mégsem lehet pusztán a „kommunista álföderalizmus” széthullására egyszerűsíteniünk az eseményeket (talán nem érdektelen itt arra utalnunk, hogy Csehszlovákia felbomlása nem közvetlenül az államszocializmus bukásakor következett be, hanem valamivel később, már az új kapitalista-polgári demokrata konszolidációs kísérlet közepette), és nem mondhatjuk, hogy történetüknek és felbomlásuknak ne lenne tanulsága más etnoföderációk, többnemzetiségű szövetségi államok számára.

A széthullás nem önmagában a nemzeti heterogenitásból vagy a demokratizálási kísérletből fakadt, hanem a meghatározó nemzetek régi érdekközösségének felbomlása, s ebből fakadóan a politikai eliteket integráló tényezők kimerülése miatt következett be. A cseheknek és szlovákoknak, a szerbeknek, szlovéneknek és horvátoknak a többsége 1918-ban és 1945-ben úgy látta, hogy a közös állam létrehozása, illetve újjászervezése nemcsak nemzetközi adottság, világháborús végeredmény, hanem egyúttal megfelel az ő legalapvetőbb nemzeti céljaiknak is. A szovjet szövetségi állam eredeti legitimációját pedig a forradalmi internacionalizmus képezte. 1991–92-ben viszont túl nagynak bizonyult a diszkrépancia a három állam meghatározó nemzeteinek politikai céljai között. Tehát nem egyszerűen és nem is elsősorban magában a föderatív államformában rendült meg a hit, hanem egyáltalán a közös állam (legyen az

föderatív vagy másmilyen) szükségességében és célszerűségében, a nemzeti célok szempontjából vett „hasznosságában”. A föderatív kormányzati rendszer hiányosságai és következetlenségei, a tényleges nemzeti-etnikai sokféleséghez képest nem kielégítő minősége persze tovább halmozták a problémákat. Ebben az értelemben úgy is mondhatnánk, hogy ezeknek a szövetségi államoknak a sorsa nem az „eltúlzott etnoföderalizmus” veszélyeire figyelmeztet, hanem inkább a szükségesnél kevesebb föderalizmus kockázataira: a jugoszláv felbomlás közvetlen oka az a milosevicsi recentralizációs kísérlet volt, ami távolodást jelentett a multinacionális föderalizmus szellemétől, s a szlovák szeparatizmus megerősödése sem volt független a cseh többség meglehetősen centralista föderalizmus-felfogásától. Végeredményben az államszocialista föderációk felbomlása maga is beleilleszkedett a kelet-európai nagyrégiónak a 19–20. században megfigyelhető domináns államszervezeti trendjébe, a soknemzetiségű formációk kis nemzetállamokká töredezésének a folyamatába; mintegy harmadik hullámát alkotta (1878 és 1918 után) a nemzetállamok kialakulásának.

A felbomlás eltérő formái

A lényegében egy időben és hasonló nemzetközi körülmények között végbement szovjet, jugoszláv és csehszlovák felbomlás eltérő formáit több sajátos tényező magyarázhatja. Itt utalhatunk az erőviszonyokban fennálló különbségekre, a politikai kultúrák eltéréseire (másképp élték meg „birodalmuk” felbomlását a csehek, mint szerbek), valamint arra, hogy mennyire volt érdekelt a szétválásban maga a „birodalom” hegemon nemzete? Minél jobban, annál inkább tolerálta a többiek szecesszióját: a Szovjetunió sorsát voltaképpen az „orosz nemzeti emancipáció”, vagyis a jelcini elit-csoportoknak a központi hatalommal való szembenállása pecsételte meg, a csehek pedig a szlovák szecesszionizmus erőssége feletti első meglepetésükből felocsúdva hamar felfedezték a „szlovák ballaszt leválasztásában” rejlő lehetőségeket. Szlovénia és Macedónia viszonylag könnyű leválasztását a jugoszláv államról részben hasonló okok magyarázzák: ugyanis a nagyszerb törekvésekben ezeknek a köztársaságoknak a megtartása csak másodlagos célként szerepelt, amelyet Horvátországra, Bosznia-Hercegovinára és Koszovóra koncentrálva egy idő után feladtak. Ki kell emelni továbbá azt a moderáló hatást, amit a délszláv háborúk elrettentő példája

gyakorolt a két másik föderációra, valamint azt, hogy azokban a szétválás feszültségeit néhány más tényező is csökkentette. A szovjet esetben ilyen körülmény volt az atomarzenál szabályozott orosz átörökítésének nemzetközi követelménye, a Független Államok Közösségének megalakítása, valamint az, hogy sok balti és ukrainai orosz a jobb szociális körülmények reményében hajlandó volt tudomásul venni az adott köztársaság függetlenségét. A csehszlovák esetben pedig a vámunió fenntartása és a két utódállam által a másik ország állampolgárainak nyújtott kedvezmények köre járt feszültségcsökkentő hatással.

Igen fontosak voltak a „trianonizáció” mértékének a különbségei is. A felbomlást kísérő fegyveres erőszak általában arányban állt a közigazgatási és az etnikai határok diszkrepanciájával, hiszen emiatt a szétválás egyes nemzeteket államilag feldarabolt, azaz a nemzet egy részét kisebbségi helyzetbe sodorta. A kisebbségi léttől fenyegetettek aránya a három szocialista föderáció domináns nemzetei közül a szerbeknél volt a legmagasabb (24, de ha a két tartományt is számítjuk, akkor 40 %), az oroszoknál viszont már csak 18-19 %, ami kevesebb a horvátok 22 %-os arányánál és alig haladta meg a 16-17 %-os ukrán és bosnyák adatot. A csehek nem is szembesültek ezzel a problémával, olyan kis számban éltek Szlovákiában, a Csehországban „rekedt” viszonylag nagyszámú szlovák (300 ezer, 6%) pedig politikai és szociális okokból hamar megbékélt az új helyzettel. Ezen arányszámok ismeretében aligha tarthatjuk véletlennek, hogy a háborúkkal és etnikai tisztogatásokkal kísért határrevíziós törekvések leginkább a jugoszláv felbomlási folyamatra váltak jellemzővé, a csehszlovák esetben pedig meg sem jelentek.

A szocialista szövetségi államok felbomlása érzékletesen mutatott rá arra, hogy a többnemzetiségű föderációk sikerességének és megújulási képességének számos olyan feltétele van, amelyek túlmutatnak a szó szoros értelmében vett föderális szerkezeten. Ilyen tényezők a politikai demokrácia, a gazdasági prosperitás, valamint a szociális és regionális kiegyensúlyozottság. Ezek hiányában a föderális állami burok minden cizelláltsága ellenére előbb-utóbb megsérül az etnikumok gazdasági-társadalmi egyenlősége és kialakulhat egy olyan „kizsákmányoltsági” pszichózis, amelyben szinte minden más alternatíva jobbnak tűnhet a fennálló rendszernél. Ezek a gazdasági, szociális és kulturális tényezők igen fontosak, mert döntően befolyásolhatják, hogy egy nemzeti vagy nyelvi-etnikai probléma mi-

kor, miért és milyen mértékben válik valóságos politikai törésvonallá. Jól mutatta ezt a privatizációs törekvések hatása: a szétosztandó állami vagyon feletti ellenőrzés megszerzése és a magánosítás szabályainak számukra kedvező kialakítása a köztársasági keretekben szerveződő nemzeti eliteket a köztársasági önállóság szélesítésére ösztönözte, a régi szövetségi establishmenthez kötődő csoportokat viszont éppen ellenkezőleg, az államszövetségi keretek megtartására. A tőkésé válás folyamatában, a különböző elitcsoportok preferálásában ugyanis az össz-szövetségi versus köztársaságonkénti rendszerváltás eltérő preferenciákat jelentett.

Ugyancsak kiemelhetjük a külső, nagyhatalmi környezet fontosságát. Egyáltalán nem mindegy, hogy valamely nemzeti-etnikai kisebbség vagy föderációs tagállam talál-e magának külföldi támogatót, esetleg pusztán eszköze lesz egy külső hatalomnak, vagy kemény nemzetközi elutasításba ütközik. Mint láttuk, a szocialista föderációk felbomlása sem pusztán azért következett be, mert úgymond „képtelenek voltak a nemzeti és kisebbségi problémák rendezésére”. Hanem azért, mert ezeknek a problémáknak a kiéleződése, a kisebb nemzetek és etnikai közösségek identitásának újra-erősödése (amely lényegében része egy általánosan, az elmúlt 30 évben Nyugaton is jól megfigyelhető nemzeti-etnikai reneszánsznak!) szoros korrelációban állt a bipoláris világrend felbomlásából, a rendszerváltásból és a globalizációból fakadó tényezőkkel. A két világrendszer versenye (amelyben a Nyugat az emberi-jogi és a piacgazdasági doktrínák mellett a nemzeteszmét állította szembe ideológiailag a szocializmussal) dezintegrálóan hatott a szocialista föderációkra, minthogy lemaradóban voltak és ez mindinkább aláásta modernizációs legitimációjukat.

Hasonló hatással járt a korabeli világrend egy másik alapvető trendje, az 1970-es évektől kibontakozó világgazdasági korszakváltás. Az új kül-gazdasági feltételekhez és kihívásokhoz eredményesen alkalmazkodni nem tudó szovjet gazdaságot pl. (amely számára természetesen nem volt járható a régi autarkiahoz való visszatérés sem) az energiahordozók árának zuhanása az 1980-as évek második felében minden más tényezőnél jobban megviselte. Gyakorlatilag összeomlott a költségvetés, így összeomlott az újraelosztásra (s éppen az újraelosztható források iránti igény miatt legalább minimális növekedésre) berendezkedett államgazdaság is. Megfigyelhető volt az is, hogy az új világgazdasági milió romboló hatással járt az államszövetségi szerkezetre (nemcsak a gazdasági-politikai rend-

szerre), mivel az egyes, eltérő adottságú tagköztársaságokat különbözőképpen érintette. Jugoszláviában pl. az adósságválság adott új, és a korábbinál veszélyesebb dimenziót a tagköztársaságok között meglévő egymásra mutogatásnak. A fejlettebb és fő devizatermelő északi köztársaságok úgy érezték, hogy aránytalanul nagy terhet viselnek a közös feladatok finanszírozásából és az adósságtörlesztésből, ezért nagyobb önállóságra és a redisztribúció csökkentésére törekedtek. A déliek viszont az egység megőrzésével látták biztosíthatónak az adósságtörlesztést és saját későbbi felemelkedésüket, s a belgazdasági munkamegosztás aszimetriájáért cserébe újraelosztást igényeltek (némileg leegyszerűsítve: a déliek az északiak államilag garantált piacát, nyersanyag- és energiabázisát képezték). Ezeket a dezintegrációs „mélyfolyamatokat” az sem tudta ellensúlyozni, hogy a „politikai felszínen” kezdetben (1991 augusztusáig) a nyugati nagyhatalmak a nemzetközi stabilitás megőrzésének és a precedensek elkerülésének pragmatikus szándékától vezérelve nem támogatták az állami szecessziókat.

S rendkívül fontos persze maga a kedvező etnikai szerkezet. Az amerikai-német típusú föderációknál is láthatjuk, hogy azok szilárdsága alapvetően a nemzeti homogenitásból fakad. A nemzeti homogenitás nem feltétlenül jelent etnikai homogenitást, de ebben az esetben is jelen van egy többségi népelem, mint például az Egyesült Államok történetileg domináns WASP (fehér-angolszász-protestáns) csoportja. Az etnoföderációk pedig – általánosságban – annál stabilabbak, minél inkább jellemzi őket többségi népük demográfiai túlsúlya, illetve a többnemzetiségű népesség államnemzeti típusú integráltsága. Az effajta kohézió fontosságát kiválóan mutatja Svájc példája. Svájc szilárdabb, mint a világ bármely más etnoföderációja, aminek alapja éppen az, hogy az egyes nyelvi-etnikai, kantonális és felekezeti identitások csupán a közös állampatriotizmus melletti, alárendelt csoporttudatok. Az effajta összetartozás-tudat kialakulása persze hosszú időt igényel, de megkönnyíti egy többségi nép jelenléte, valamint az, ha az egyes etnikumok között nincsenek nagyon nagy különbségek: mély és egymással parallel szociális, kulturális és vallási eltérések, valamint történelmi revansvágyak.

Jól reprezentálhatja ennek fontosságát Svájc és Jugoszlávia összehasonlítása. A földrajzi értelemben inkább egymás mellett, semmint együtt élő svájci etnikumok viszonylag szinkronban polgárosodtak, egyaránt a

nyugati kereszténységhez tartoztak (ugyanakkor a katolikus-protestáns választóvonalak nem az etnikumok között, hanem azokon belül húzódtak), és évszázadokon át közösen védték függetlenségüket. Ezek a körülmények ellensúlyozták az időnként felbukkanó etnopolitikai törésvonalakat, például az első világháború eltérő német és francia recepcióját, így Svájc egységesedhetett. A délszláv népek viszont a nyugatos társadalomszerkezettől a bizánci és az oszmán struktúrákig, illetve a katolicizmustól az ortodoxián át az iszlámig húzódó ívet képezték, egy részük már a 19. században (tehát jóval az ország megszületését megelőzően!) rendelkezett az önálló nemzeti identitás szilárd alapjaival, az országon belüli etnikai-vallási-gazdasági határok hozzávetőleg azonosak voltak (de gyakran átmetszették a közigazgatási határokat), s többször kialakult az egymással való leszámolás pszichózisa. Így Jugoszláviában a nyelvi-etnikai rokonság, a multietnikus politikai kooperáció és a hatalmilag erőltetett unitarizmus együttesen sem voltak képesek felülírni ezeket a mély különbségeket, s az önálló nemzetekké válás ment végbe. Másképp fogalmazva: amíg a svájci etnikumok évszázados gyökerű kettős identitása szilárd állami alapzattá vált, addig a délszláv népek viszonylag friss keletű kettős identitása (a saját nemzettudat és a jugoszláv integralizmus párhuzamossága) átmenetinek bizonyult.

A sikertelenség okait keresve rámutathatunk néhány további (és szintén általánosabb, nem a szocialista formához kötődő) tényezőre is. A keletközép- és délkelet-európai régió föderatív megszervezésére vonatkozó javaslatokat a maguk idejében számos tényező inspirálta. Ezek között talán az első helyen említhetjük a rendkívüli nyelvi-etnikai tarkaságot, amely miatt csak kivételesen lehetett etnikailag egyértelmű határokat megállapítani, valamint a térség történeti-kulturális és gazdasági összefonódottságát. Ezek a körülmények elvben inkább összhangban álltak volna a térség föderatív megszervezésével, mint a kezdeti prenacionális, dinasztikus-birodalmi, vagy a későbbi (1918 utáni) nacionalista-kisállami keretekkel. A vegyeslakosságú területeken ugyanis a nemzetállami kizárólagosság óhatatlanul konfliktusokat teremt, hiszen ugyanazon területekért folyik a küzdelem (márpedig térségünk modern történetét sajnos valóban leírhatjuk a „párhuzamos nemzetépítések” rivalizálásaként), s éppen ennek akart alternatívája lenni a föderalizmus mint a nacionalista szembenálláson való felülemelkedés (állam-)formája. Inspirálta továbbá

a föderalista tervezeteket a példásnak tekintett (de a kantonok zömének homogenitása miatt mifelénk gyakran félreértett) svájci minta hatása, a német és az orosz szupremáciától való félelem, valamint egyes népek nyelvi-etnikai rokonsága. Persze „tökéletes” választ az etnikai konfliktusokra ezekben a tervezetekben sem találunk, mert még a nemzetiségi elv legmerekvebb alkalmazása esetén (például a román Aurel Popovici 1906-os Nagy-Ausztria koncepciójában) sem tudták megoldani az etnikumok teljes területi elhatárolását. Sőt bármennyire illúzióromboló, de azt is megállapíthatjuk, hogy a föderációs tervek gyakran csupán az adott térség valamelyik államának vagy nemzetének (vagy a mögötte álló nagyhatalomnak) a regionális hegemonia megszerzésére vagy megtartására irányuló törekvéseit palástolták. Jellemző, hogy a föderációs tervekkel igen gyakran marginalizálódott politikusok, emigránsok, illetve alul lévő, vesztesre álló államok vagy kisebbségek álltak elő, akikkel persze az éppen előnyös helyzetben lévők nem kívántak egyenlőségi alapon föderációra lépni. Nem véletlen, hogy saját országának területi integritását Palackýtól Jászin át Dimitrovig mindegyik javaslattevő természetesnek vette, miközben másokra vonatkozóan elfogadta volna az etnikai újrafelosztás elvét. Nem véletlen az sem, hogy a föderációs tervezetek rendszerint megmaradtak az elvont általánosságok szintjén (a ritka kivételek közé tartozik a szlovák Milan Hodža 1942-es komplett alkotmánytervezete egy cseh-szlovák–lengyel centrumú közép-európai unióról). Nem vetettek számot ezek a tervezetek azzal sem, hogy a térség kisállamai között 1918 után meglazultak a gazdasági munkamegosztás szálai. Ráadásul térségünkben a nemzetté válásnak az ún. kultúrnemzeti útja volt a domináns trend.

Mindezek következtében a föderalizációnak sosem volt meg a kellő mértékű támogatottsága sem helyi, sem nagyhatalmi szinten. Ezért a föderalizáció nem tudott reális alternatívája lenni a nacionalizálódásnak és a térség 19–20. századi uralkodó államszervezési trendjének, azaz a többnemzetiségű formációk felbomlásának és helyettük a kis nemzetállamok kialakulásának. A rendszerváltás utáni időszakban, a nyugati „szívóhatás” közepette már nem is éledt újjá, noha a föderációs eszmékkel korábban igen gyakran összekapcsolódó középeurópa-ideológiák a reneszánszukat élték. Bár a szocialista föderációk felbomlásakor felmerült a konföderatív átszervezés lehetősége, s a szovjet és jugoszláv szövetségi államok helyén „visszamaradt” valami a föderalizmusból (Oroszország

és Bosznia-Hercegovina szövetségi szerkezetének, valamint a Független Államok Közösségének a képében, s nem kizárt Moldova és Macedónia esetleges föderalizálódása sem), ezeken túlmenően csupán néhány esetben merültek fel a régi föderalista eszmevilágra emlékeztető latolgatások. 1990-ben Václav Havel csehszlovák elnök vetette fel egy északi (lengyel–balti–finn) és egy déli (osztrák–magyar–jugoszláv–olasz) konföderáció ötletét, amelyek között Csehszlovákia lehetne az összekötő kapocs. 1993-ban pedig Adem Demaqi koszovói albán politikus állt elő „Balkánia” koncepciójával (a független Koszovó, Szerbia, Montenegró és Macedónia, kiegészülve Albániával), vagyis azoknak a balkáni országoknak a laza-konföderatív integrálásával, amelyekben jelentős albán népesség él. Kelet-Közép-Európa arculatának és perspektíváinak a megváltozása azonban felszámolta a hagyományos föderalista ideológiák táptalaját (sőt még a jóval lágyabb regionális együttműködési formákat is alig lehetett működtetni, lásd a visegrádi kooperáció történetét). A térség államai napjainkra etnikailag minden korábbinál homogénabbak lettek,² jövőjüket pedig nem a térség külön egységgé szervezésében, a német és az orosz nagyhatalom közötti önállóságának a megteremtésében látják, hanem az euroatlanti integrációba, mindenekelőtt az Európai Unióba való beépülésben.

Irodalom

- Banac, I.: *The National Question in Yugoslavia*. Ithaca – London 1984, Columbia Univ. Press.
- Beckmann-Petey, M.: *Der jugoslawische Föderalismus*. München 1990, Oldenbourg.
- Dolmányos I.: *A nemzetiségi politika története a Szovjetunióban*. Budapest 1964, Kossuth.
- Džaja, S.: *Die politische Realität des Jugoslawismus*. München 2002, Oldenbourg.
- Hamberger J.: *A Cseh és Szlovák Köztársaság szétválása*. Budapest 1997, TLA.
- Hamberger J. – Szilágyi I.: Föderációk bomlása: Csehszlovákia és Jugoszlávia esete. *Politikatudományi Szemle* 2000/1-2.
- Krausz T.: *Bolsevizmus és nemzeti kérdés*. Budapest 1989, Akadémiai.

² A homogenizálódást jól mutatja, hogy az első világháború előtt „Köztes-Európa” népességének kb. 55 %-a tartozott az adott állam többségi, tituláris nemzetiségéhez, manapság pedig már 90 %-a.

- Lukic, R. – Lynch, A.: *Europe from the Balkans to the Urals. The disintegration of Yugoslavia and the Soviet Union*. Oxford 1996, SIPRI – Oxford University Press.
- Musil, J. (ed.): *The End of Czechoslovakia*. Budapest–London–New York 2000, CEU Press.
- Niederhauser E.: Csehszlovákia és Jugoszlávia létrejötte s megszűnése. *Múltunk* 1993/2-3.
- Palotás E.: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest 2003, Osiris.
- Petranović, B. – Zečević, M. (urs.): *Jugoslovenski federalizam: Ideje i stvarnost. I-II*. Rad, Belgrád 1987, Rad.
- Romsics I.: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet- Közép- és Délkelet-Európában a 19–20. században*. Budapest 1998, Napvilág.
- Shoup, P.: *Communism and the Yugoslav National Question*. New York – London 1968, Columbia University Press.
- Sokcsevits D. – Szilágyi K. – Szilágyi I.: *Déli szomszédaink története*. Budapest 1994, Bereményi.
- Suny, R.: *Szocializmus és etnikai konfliktusok a Kaukázusontúlon*. Poszt-Szovjet Füzetek 10. (Magyar Ruszisztikai Intézet, 1993.)
- Szász Z.: A nemzeti kérdés a kelet-közép-európai rendszerváltásban. In: *Híd a századok felett*. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára (szerk.: Nagy M.). Pécs 1997.

(A konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata)